

ΦΑΙΔΩΝ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ἡ ἀπόφασις τῆς Γεν. Συνελεύσεως τῶν Ἑταίρων τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, κατὰ Μάϊον 1953 ληφθεῖσα, ὅπως ὁ ΚΓ' τόμος τῆς Ἐπετηρίδος ἀφιερωθῆ εἰς τὸν ἰδρυτὴν καὶ καθ' ὄλον τὸν βίον τοῦ σωματείου γενικὸν αὐτοῦ γραμματέα, καθηγητὴν κ. Φαίδωνα Κουκουλέν, ἐκπληροῦται διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος μεγαλοπρεποῦς «**κανισκίου**», εἰς τὸ ὁποῖον μετὰ πάσης προθυμίας ἔσπευσαν συνάδελφοι, μαθηταί, φίλοι καὶ ὁμότεχνοι ποικίλων εἰδικότητων ἀπὸ περάτων νὰ συνεργασθῶσι. Τὴν πρότασιν πρὸς ἀφιέρωσιν τοῦ τόμου εἰς τὸν διαπρεπέστατον βυζαντινολόγον καὶ διδάσκαλον εἶχον ὁ ἴδιος θέσει ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τῆς Ἐταιρείας, εἰς ἔμὲ δ' ἔλαχεν ἡ τιμὴ οὐ μόνον νὰ γραμματεύσω τῆς πρὸς τοῦτο κατὰ τὰ εἰωθότα συσταθείσης τιμητικῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ νὰ συντάξω τὸν τόμον καὶ ἐπιβλέψω εἰς τὴν ἐκδοσίν του¹, ἀλλὰ καὶ νὰ σκιαγραφήσω προλογικῶς τὸν σπουδαῖον ἄνδρα καὶ σεβαστόν μου διδάσκαλον.

Μολονότι δ' ἐπὶ πολλὰ ἔτη συνανεστράφην μετ' αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν μου χρόνων ἐγνώρισα τὸν Κουκουλέν, οὐχὶ ἄνευ δισταγμοῦ ἀναλαμβάνω τὸν κάλαμον διὰ νὰ σκιαγραφήσω τὸν ἄνθρωπον, τὸν ἐπιστήμονα, τὸν ἀκαδημαϊκὸν διδάσκαλον, τὸν ἐκλαϊκευτὴν καὶ ἐπὶ πλέον προπαγανδιστὴν τοῦ Βυζαντίου. Ὁ δι-

¹ Τὰ μέγιστα ἐβοήθησεν εἰς τὴν συντόμως συντέλεισιν κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον τοῦ ἐξαιρετικῶς ὀγκώδους τούτου τόμου ἀφ' ἑνὸς ἡ προθυμία καὶ ἀσυνήθης διὰ τεχνίτας ἀντίληψις τῶν ἀδελφῶν κ.κ. Μηνᾶ καὶ Ἰορδάνου Μυρτίδου, τυπογράφων, καὶ ἐξ ἄλλου ἢ μετὰ ζήλου οὐ τοῦ τυχόντος προσήλωσις εἰς τὸ ἔργον τοῦ διορθωτοῦ κ. Ι. Τ. Παμπούκη, φιλολόγου, τοῦ καὶ ἀφωσιωμένου μαθητοῦ τοῦ καθ. Κουκουλέ. Χαρακτηριστικὸν δ' εἶναι ὅτι τὸ κανίσκιον κατακλείει μικρὰ ἀνακοίνωσις τοῦ νεωτέρου καθ' ἡλικίαν παρ' ἡμῖν βυζαντινολόγου, συμπολίτου δὲ τοῦ τιμωμένου καὶ πολυτίμου μαθητοῦ μου κ. Ν. Α. Διβαδάρα, ἀφορῶσα εἰς τὴν Σῦρον.

σταγμὸς δὲ ὀφείλεται εἰς τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἐργασιῶν του, τὴν ποικιλίαν τῶν θεμάτων τῶν συγγραφῶν του (καὶ διὰ τινὰς κατηγορίας ἐγὼ δὲν ἔχω εἰδικότητα νὰ κρίνω) καὶ τὴν ἄλλην του δρασιν, καθὼς ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ὅτι ἐπαινῶν τὸν διδάσκαλόν μου θὰ προσκρούσω εἰς τὴν ἐγνωσμένην μετριοφροσύνην του, τὴν μειλιχιότητα καὶ καλοκαγαθίαν μεθ' ἧς πάντοτε ἐπελήφθη οἰασδήποτε ὑποθέσεως, χωρὶς διάθεσιν πρωτείων, θορύβου, ἔριδος καὶ ματαιίας ἐπιδείξεως. Χωρῶ λοιπὸν εἰς τὴν σκιαγράφησιν τῶν κατὰ τὸν ἄνδρα καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ¹.

A' - ΒΙΟΣ

Ἡ μὲν οἰκογένεια τοῦ Κουκουλέ κατήγετο ἐκ Κουτήφαρη Λεύκτρου τῆς Μάνης καθὼς καὶ ἡ μήτηρ του Σταματίνα τὸ γένος Γεννηματᾶ, ὁ δὲ πατὴρ του Ἰωάννης εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς Ἐρμούπολιν τῆς Σύρου, ὅπου καὶ τὴν 21 Ἰουλίου 1881 ἐγεννήθη ὁ τιμώμενος, καὶ ὠνομάσθη Φώτιος καὶ Φαίδων. Ἐκ τοῦ Γυμνασίου τῆς μικρᾶς ἀλλ' ἐμπορικωτάτης νήσου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀπεφοίτησαν ὁ Ἐλ. Κ. Βενιζέλος καὶ ὁ Ἰω. Δαμβέργης, ἀπεφοίτησε καὶ ὁ Κουκουλές, ἐνεγράφη δὲ εἰς τοὺς φοιτητὰς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς λήγοντος τοῦ αἰῶνος, τῷ 1900. Ὡς φοιτητῆς ἐπεσκέπτετο κατὰ τὸ θέρος τὴν μόλις πρὸ μικροῦ ἐλευθερωθεῖσαν Κρήτην, ὅπου ἡ πρεσβυτέρα ἀδελφή του Ἀναστασία ὑπηρέτει ὡς διδασκάλισσα, τοῦτο δὲ παρέσχεν αὐτῷ τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως συλλέξῃ γλωσσικὸν καὶ λαογραφικὸν ὕλικὸν καὶ μάλιστα ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου (Χανίων).

Εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἐγένετο ἀκροατῆς τῶν κλει-

¹ Ἐλαβον ὑπ' ὄψιν: α') Τίτλοι καὶ ἔργα Φαίδωνος Ἰ. Κουκουλέ, ἐν Ἀθήναις 1918, 80 σσ. 20. β') Δακτυλογραφημένον ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν (1951). γ') Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 27, 1952, σσ. 31-48 (ὑποδοχὴ τοῦ Κουκουλέ εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, ὁμιλίαι Ἐ. Ἐμμανοῦ ἡ λ, Ἀν. Ὀρλάνδου καὶ τοῦ ἰδίου). δ') Τὸ ἔργον του εἰς αὐτοτελεῖς τόμους καὶ περιοδικά. Καὶ ε') Προφορικὰς πληροφορίας.

νῶν τῆς ἐποχῆς διδασκάλων Κ. Κόντου, Σπ. Βάση, Σπ. Λάμπρου, Ν. Πολίτου καὶ Γ. Χατζιδάκη, κατὰ δὲ τὰς ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεις του κατ' Ἰούνιον 1904 ἠρίστευσεν. Μετὰ διετίαν ἐνεκρίθη ἡ διατριβή του «Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί», ἣτις ἔτυχε καὶ τοῦ Ραλλείου φιλολογικοῦ βραβείου.

Τὰ πρῶτα τέσσαρα ἔτη (1904 – 1907) μετὰ τὸ δίπλωμα, ὁ Κουκουλές ἀφιέρωσεν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἑλληνοπαίδων, διδάξας ἐπὶ μίαν διετίαν ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ Μεγάλου Ρεύματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ἄρναούτκιοι), ἐπὶ ἑτέραν δὲ διετίαν ὡς Σχολάρχης ἐν Βαμβακοῦ τῆς Λακεδαίμονος. Ἐν τῷ μεταξὺ τῷ 1907 ἐπέτυχεν εἰς διαγωνισμὸν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (κληροδοτήμα Σφογοπούλου) δι' εὐρυτέρας σπουδᾶς. Ἀπελθὼν εἰς Γερμανίαν διήκουσεν ἐπὶ ἕξ ἔξάμηνα τὰς παραδόσεις καὶ τὰ φροντιστήρια τῶν καθηγητῶν Hirzel, Goetz, Dregur, Wenzel, Crusius, Diels, Rein, Dolbrück, W. Schulze καὶ Wilamowitz von Moellendorff, τῶν μὲν ἐν Ἰένῃ, τῶν δὲ ἐν Μονάχῳ, ὅπου ἤκουσε πρῶτον τοῦ Καρόλου Krumbacher εἶτα δὲ καὶ τοῦ Αὐγούστου Heisenberg. Εἰς Γερμανίαν ἤκουσεν ὁ Κουκουλές κλασσικοὺς φιλόλογους, γλωσσολόγους, παπυρολόγους, βυζαντινολόγους καὶ συμπληρωματικῶς παιδαγωγούς, ἐνδιαφερόμενος κυρίως διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέσῳ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὸν Νέον Ἑλληνισμόν. Πόσον δ' εὐδόκιμος ὑπῆρξεν ἡ παρὰ Krumbacher μαθητεία αὐτοῦ δεικνύει τὸ γεγονός ὅτι ἐπρώτευσεν εἰς διεθνή τοῦ φροντιστηρίου διαγωνισμὸν μὲ θέμα ἕκδοσιν ἀνεκδότου τμήματος τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, καὶ ἔλαβε τὸ γέρας, χρυσοῦν σόλιδον τοῦ Φωκᾶ!

Κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1911 ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας, ὅπου ἀμέσως προσελήφθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, οὗτινος διετέλεσε συντάκτης μέχρις οὗ εἰσηλθὼν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (ἀπὸ δὲ τοῦ 1926 - 1931 καὶ διευθυντὴς τῆς ὑπηρεσίας ταύτης). Ὁ Κουκουλές ἐνισχύθη οικονομικῶς τῷ 1914 ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου διὰ νὰ μεταβῇ διὰ δευτέραν φορὰν εἰς τὴν βαυαρικὴν πρωτεύουσαν πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ περὶ Εὐσταθίου ἔργου του. Ὑπηρέτησε δ' εἰς

τὸν στρατὸν κατὰ τὰ ἔτη 1913, 1915, 1918. Τῷ 1926 διωρίσθη καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὅπου δὲν ἐδίδαξεν, εἶτα δὲ τῷ 1931 κατέλαβε τὴν ἔδραν τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Βυζαντινῶν ἐν τῷ Ἀθῆνῃσι Πανεπιστημίῳ, τὴν ὁποίαν ἔκτοτε κατεῖχεν ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν καταλιπὼν αὐτὴν λόγῳ ὄριου ἡλικίας¹. Τὸ αὐτὸ ἔτος (1951) ἐξελέγη τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Κατὰ τὴν Κατοχὴν (1942 - 1943) διετέλεσε διευθυντὴς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ὁποίων μετέσχε (1937 - 1939) καὶ προήδρευσε μετὰ ταῦτα (1947 - 1951).

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν φιλολογικὴν καὶ καθόλου ἐπιστημονικὴν του δρᾶσιν ἐνωρὶς ἀνεμείχθη ὁ Κουκουλὲς ἐνεργῶς εἰς ἐπιστημονικὰς ἢ ἐκλαϊκευτικὰς Ἐταιρείας, ὅπου εἰργάσθη μετὰ ζήλου. Οὕτω ἐγένετο ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τοῦ ἐν Χανίοις ἀκμάζοντος ἔτι «Φιλολογικοῦ Συλλόγου Χρυσοστόμου», ἵδρυσεν τὴν «Ἐταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ἐν Ἀθῆναις, τῆς ὁποίας διατελεῖ Γ. Γραμματεὺς (ἀπὸ τοῦ 1918), μετέχει δὲ πολλῶν καὶ ἄλλων σωματείων καὶ συμβουλίων ὡς τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας» (ἀ' ἀντιπρόεδρος), τῆς «Γλωσσικῆς Ἐταιρείας» (ἀ' ἀντιπρόεδρος), τῆς «Λαογραφικῆς Ἐταιρείας» (ἀντιπρόεδρος), ἑταῖρος τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τοῦ Φιλολ. Συλλόγου Παρνασσοῦ, τοῦ ἐν Βερολίνῳ «Φιλολογικοῦ Συλλόγου», τοῦ ἐν Βουδαπέστη «Φιλολογικοῦ Συλλόγου», μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐνώσεως τῶν Βυζαντινολόγων, ἐπίτιμον μέλος τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Πτολεμαῖος Α'», μέλος τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀλεξανδρείας κλπ. Ἐτιμήθη δὲ ὁ Κουκουλὲς διὰ τῶν παρασῆμων ταξιάρχου τοῦ Β. τάγματος τοῦ Φοίνικος καὶ

¹ Τῇ ὑποστηρίζει τοῦ Κουκουλὲ ἐπληρώθησαν ἡ ἔδρα τῆς Λαογραφίας διὰ τοῦ κ. Γ. Α. Μέγα, ἡ ἔδρα τῆς Βυζ. Φιλολογίας διὰ τοῦ γράφοντος, ἐξελέγη δὲ καὶ ὑφηγητὴς τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Βυζαντινῶν ὁ κ. Γ. Κ. Σπυριδάκης. Οὕτω ἐνισχύθησαν αἱ σπουδαὶ περὶ ἃς διέτριψεν ὁ Κουκουλὲς διὰ βίου. Μετὰ τὴν ἔξοδόν του ἐκ τῆς Σχολῆς ἡ ἔδρα τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἡ ὁποία εἰδικῶς δι' αὐτὸν εἶχεν ἰδρυθῆ, κατηργήθη (1954), τμῆμα δὲ τοῦ μαθήματος διδάσκει (πλὴν τοῦ ὑφηγητοῦ) ὁ καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας.

του Σταυρού Β' τάξεως του Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, καὶ τοῦ Σερβικοῦ παρασήμου Ἀγίου Σάββα Β' τάξεως.

Τῷ 1935 ὁ Κουκουλές ἔλαβε σύζυγον τὴν Αἰκατερίνην κόρην τοῦ Γεωργίου Στεφανάκη γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, Κρήσαν, κόρην μικρανεψιάς τοῦ Ἑλ. Κ. Βενιζέλου, ἐξ ἧς ἀπέκτησε δύο τέκνα (Ἰωάννην 1936 καὶ Γεώργιον 1938).

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ὁ Κουκουλές ἦτο ἐκ τῶν ὀργανωτῶν τοῦ Γ' ἐν Ἀθήναις Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, ἀντιπροσώπευσε δὲ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰ Βυζαντινολογικὰ Συνέδρια Βελιγραδίου, Σόφιας, Ρώμης, Πατέρμου, Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης. Ἐξελέγη ἐν Βελιγραδίῳ κατὰ τὸ ἐκεῖ Συνέδριον μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς μετὰ τῶν Heisenberg, Pernot, Darkó καὶ Kretschmer ἡ ὁποία θὰ ἐφρόντιζε διὰ τὴν ἔκδοσιν ἑνὸς πλήρους Βυζαντινοῦ Λεξικοῦ. Κατὰ τὸ φθινόπωρον 1951 ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου διὰ μηνιαίαν ἐπίσκεψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐφιλοξενήθη ὑπ' αὐτοῦ. Κατὰ Νοέμβριον 1952 ἀντιπροσώπευσε τὴν Ἐταιρείαν εἰς τὰς ἐορτὰς τῆς χιλιετηρίδος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, ὠμίλησε δὲ τότε δημοσίᾳ ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Καίρῳ.

Ἐν Ἀθήναις πολλάκις ἀκούεται ὁ Κουκουλές ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἢ τῇ Ἀκαδημίᾳ καὶ εἰς δημοσίας ὁμιλίας, ὅπου εἴτε ἐκλαϊκεύει θέματα τοῦ βυζαντινοῦ βίου, ἢ ἀνακοινοῖ ἐπιτεύγματα του εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς Ἐταιρείας τῶν ὁποίων μετέχει. Τινὰς τῶν ἐκλαϊκευτικῶν του ὁμιλιῶν ἐμόρφωσεν ὑπὸ τύπον διηγημάτων, ἐξέδωκε δ' εἴτα καὶ αὐτοτελῶς εἰς βιβλία.

Ἀπὸ ἀπόψεως κοινωνικῆς ὁ Κουκουλές ὑπῆρξεν ἥπιος ὡς ἄνθρωπος, συνεργατικός, εὐθύς εἰς τὰς σχέσεις του, εὐχαρῖς κατὰ τὰς ἐκδρομὰς καὶ συναναστροφὰς τῆς ΕΒΣ, μετὰ χάριτος διηγούμενος ἀνέκδοτα καὶ παλαιὰς ἱστορίας, πρόθυμος εἰς τοὺς χάριν τῶν ἄλλων κόπους. Εἶναι δ' ὁ Κουκουλές φιλόθρησκος καὶ πιστὸς Χριστιανός, καὶ κατὰ τοῦτο ἀκόλουθος πρὸς τὴν πίστιν του εἰς τὸ Βυζάντιον.

Ὡς ἄνθρωπος ἀπὸ μὲν σωματικῆς κατασκευῆς ὑπῆρξεν ἄρτιος, ἀπὸ δὲ ψυχικῆς ἰσόρροπος. Μελαχροινὸς μὲ κατάμαυρα

μαλλιά (και ἀρειμάνιον ἄλλοτε μύστακα), χαρακτηριστικούς μεγάλους ὀφθαλμούς, σύμμετρον σῶμα, χωρὶς νὰ ἐκδηλώνεται ταχέως ἢ διὰ πολλῶν, συμπαθῆς καὶ εὐπροσήγορος. Ἐπὶ μακρὰ ἔτη σιδηρᾶς ὑγείας καὶ ἀντοχῆς, ὥστε καὶ κατὰ τὰ ἔτη τῆς Κατοχῆς νὰ ἐργασθῆ ὑπερανθρώπως. Ὑπομονητικὸς ὡς διδάσκαλος, σαφῆς, ἄριστος χειριστῆς τοῦ λόγου, κάτοχος τοῦ βήματος καὶ τοῦ θέματος, ἔθελγε καὶ ὁσάκις καθεαυτὸ τὸ μάθημα ἦτο ἀνιαρὸν ἢ ἀδιάφορον διὰ τοὺς μὴ λαογραφοῦντας ἢ ἀσχολουμένους μὲ τὸν βίον τῶν Ἑλλήνων. Ἀνεξίκακος, τίμιος εἰς τὰς συναλλαγὰς του μετὰ τῶν συνεργατῶν του, μὴ διαχωρίζων τοὺς ἐπιστήμονας διὰ πολιτικὰς ἢ γλωσσικὰς ἀντιλήψεις, κατῴρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ περὶ τὴν «Ἐπετηρίδα τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ (τόμοι 23, ἐν εὐρετήριον 1924 – 1933), ἀνομοίους συνεργάτας πλὴν χρησίμους καὶ ὠφελίμους εἰς τὴν ἔρευναν καὶ τὴν μελέτην. Πολλοὺς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐξεμαίευσεν, τοὺς δὲ νεωτέρους παρότρυνε συστηματικῶς, ἐνεθάρρυνε καὶ ἐβοήθει, ὥστε νὰ γράφουν, γενόμενος οὕτω διδάσκαλος πολλῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἤκουσαν τὰς παραδόσεις του ὡς ὁ γράφων¹.

Β' – ΕΡΓΟΝ

Τῆς μὲν πληθύος τῶν δημοσιευμάτων καὶ τοῦ ὄγκου τοῦ ἔργου δίδει ἐντύπωσιν ἡ ἀκολουθοῦσα ἀναγραφή. Πρέπει ὅμως ἐξ ἀρχῆς νὰ τονισθῆ ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Κουκουλέ δὲν περιορίζεται εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἔδρας τὴν ὁποίαν οὗτος ἐπὶ μίαν εἰκοσαετιᾶν ἐλάμπρυνεν, ὡς ἄλλωστε εἴθισται προκειμένου περὶ πανεπιστημιακῶν διδασκάλων. Ὁ τιμώμενος σήμερον ὑπῆρξε μαθητῆς τῆς γενεᾶς τῶν μεγάλων ἐκείνων ἐπιστημόνων οἱ ὅποιοι συνέδεσαν τὸν

¹ Τῆς Ἐπετηρίδος ἐξεδόθησαν ἐπιμελεία Κ. Δυοβουνιώτου καὶ Φ. Κουκουλέ (καὶ Δ. Ζακυθνοῦ ἀπὸ τοῦ 13ου) οἱ πρῶτοι δεκαεπτὰ τόμοι, ἐπιμελεία δὲ ἰδίᾳ τοῦ Κουκουλέ οἱ ἐπόμενοι. Ὁ συνάδελφος κ. Ἐ. Κριαρᾶς συνέταξε τὸ εὐρετήριον τῶν πρώτων δέκα τόμων (1934).

νεώτερον Ἑλληνισμόν πρὸς τὸν ἀρχαῖον, ὁ Παπαρρηγόπουλος διὰ τῆς Ἱστορίας, ὁ Πολίτης διὰ τῆς Λαογραφίας, ὁ πολὺς Γ. Χατζιδάκης διὰ τῆς γλώσσης, καὶ ἐπὶ τὰ ἕγνη αὐτῶν ἐβάδισεν, ἔχων ὀπλισμὸν φιλολογικόν, ἱστορικόν, γλωσσικόν καὶ λαογραφικόν. Ἡ σύλληψις τοῦ Κουκουλῆ εἶναι ἡ ἐξῆς, καθὼς ὁ ἴδιος τὴν διειτύπωσεν: «*Μελετῶν τὴν βυζαντινὴν καὶ νεοελληνικὴν περίοδον δύο κυρίως γενικὰς γραμμὰς παρακολουθῶ· πρῶτον θέλω νὰ εὔρω εἰς ποίαν ἐποχὴν ἀνάγονται αἱ ἀρχαὶ τῆς νεοελληνικῆς περιόδου καὶ πῶς αὐταὶ εἶναι ζητητέαι, καὶ δεύτερον προσπαθῶ, πάσῃ δυνάμει, νὰ γνωρίσω τὰς παλαιότερας ἐποχὰς ἀπὸ γλωσσικῆς, ἀλλὰ καὶ καθ' ὄλου φιλολογικῆς ἀπόψεως, ὁρμώμενος οὐχὶ ἐκ κειμένων μόνον, ἅτινα πάντοτε δὲν εἶναι ἀρκοῦντα βοηθήματα, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ βίου, τοῦ ἀγράφου τούτου βιβλίου καὶ τοῦ θαυμασίου τούτου βοηθήματος... (θὰ παρατηρηθῇ ἐν τούτοις) ἐν πολλαῖς τῶν μονογραφιῶν μου ὅτι καὶ τὴν ἀντίθετον πολλάκις ἀκολουθῶ ὁδόν, ὁρμώμενος δηλαδὴ ἐκ τῆς γνώσεως τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων καὶ τῆς βυζαντινῆς γλώσσης προσπαθῶ δι' αὐτῶν νὰ κατανοήσω καὶ ἐρμηνεύσω τὰ σημερινά, ἅτινα ἐκείνων φυσικὴ ἐξέλιξις καὶ συνέπεια τυγχάνουσιν. Ἐν γένει μὴ θεωρῶν ὡς κεχωρισμένους καὶ καθ' ἑαυτοὺς κειμένους τοὺς δύο κόσμους, τὸν τε βυζαντινὸν καὶ τὸν νεοελληνικόν, πειρῶμαι κατὰ τὴν ἔρευναν νὰ φέρω τούτους εἰς σχέσιν καὶ ἀμοιβαίως νὰ τοὺς ἐξετάσω»¹. Καὶ εἰργάζετο μὲν πρὸ τοῦ Κουκουλῆ καὶ ὁ Νικ. Πολίτης ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου, ἀλλ' ὁ Πολίτης ἀποβλέπων εἰς τὸν Νέον ἰδίᾳ Ἑλληνισμόν, ὡς συνεχίζοντα τὸν ἀρχαῖον, ἐχρησιμοποιοῖ τὸ Βυζάντιον ὡς γέφυραν ἀπλῆν. Μολονότι δὲ παρὰ Κουκουλῆ τὸ Βυζάντιον δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, διότι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει πάντες διὰ τὸν Νέον Ἑλληνισμόν ἐργαζόμεθα, ὅμως ἡ γνώσις πάσης τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, λογίας ἰδίᾳ καὶ δημώδους, καὶ ἡ ἐξαντλητικὴ αὐτῆς χρησιμοποίησις πρὸς θεμελίωσιν τῆς ἐρέυνης καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς συμπερασμάτων, ἔδωκαν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κουκουλῆ τὴν σημασίαν τὴν*

¹ Τίτλοι καὶ ἔργα, σ. 19.

ὅποιαν ἔχει. Διότι πᾶν ὅ τι ἐπραγματεύθη στηρίζεται εἰς τὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν καὶ δὴ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας συνεξετάζει μετὰ τῶν ἐκ τοῦ λαοῦ παραδόσεων καὶ τῆς γλώσσης. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι πολλάκις ἡ συνεξέτασις αὕτη δὲν εἶναι ἰκανοποιητική, ἀφοῦ ἀναγκαζόμεθα νὰ χρησιμοποιῶμεν πρὸς στήριξιν τοῦ αὐτοῦ ἐπιχειρήματος μαρτυρίας ἀπεχούσας ἀλλήλων κατὰ αἰῶνας (Ἰω. Χρυσόστομον, Πτωχοπρόδρομον, δημοτικὰ ἄσματα), ἀλλ' ἀσφαλεστέρα ὁδὸς τό γε νῦν ἔχον δὲν ἔχει ὑποδειχθῆ. Πιθανὸν ἢ ἔρευνα αὕτη θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχε συστηματοποιηθῆ ἄλλως, δηλαδὴ διὰ τῆς κατὰ περιόδους (χριστιανικῆς, α', β' βυζαντινῆς, μεταβυζαντινῆς, συγχρόνου) ἐξετάσεως τοῦ βίου. Ἀλλ' ἡ κεντρικὴ *ιδέα τῆς συνεχείας* ἐπέβαλλεν ὅπως ἡ συνεξέτασις γίνη καθ' ὃν τρόπον ἔγινε καὶ μάλιστα ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος μαρτυρούμενα καὶ σήμερον σφζόμενα ἔθιμα.

Ὅμοίως θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι ὁ Κουκουλῆς ἐπέμεινε πολὺ περισσότερον εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν παρὰ εἰς τὸν δημόσιον. Τοῦτο εἶναι εὐεξήγητον, ἂν ἀναλογισθῆ τις ὅτι ὁ μὲν ἰδιωτικὸς βίος τῶν μέσων Ἑλλήνων συνάπτεται πρὸς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν κόσμον, ὁ δὲ δημόσιος εἶναι συγγενέστερος πρὸς τὴν Ρώμην, ὅθεν ἐλήφθησαν οἱ θεσμοί. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως λοιπὸν ταύτης τὸ θέμα δὲν ἐνδιέφερε τὸν Νέον Ἑλληνισμόν, ὡς θέμα συνεχείας, μολονότι θεσμοὶ τινες ρωμαϊκῆς προελεύσεως ἐμορφώθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ἐπεβίωσαν παρ' ἡμῖν (ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μάλιστα).

Τέλος ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, λεκτέον καὶ τοῦτο. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οὐδὲν ἱστορικὸν στοιχεῖον δύναται νὰ φωτίσῃ τὴν μακροαίωνα Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν, ὅσον τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἢ ἐξέλιξις. Ὑψηρετῶν δ' ὁ Κουκουλῆς εἰς ὑψηροσίαν ἢ ὁποία ἀκριβῶς τοῦτο ἔτεινε νὰ καταδείξῃ, δὲν ἠδύνατο νὰ παραμελήσῃ τῆς γλώσσης τὴν ἐξέτασιν, διότι ἡ ἐργασία αὕτη ἀπέβλεπεν (ἐνῶ ἦτο φιλολογικὴ) εἰς σκοπὸν ἱστορικόν.

Ἐὰν ἠθέλῃ τις νὰ κατατάξῃ τὸ ἔργον τοῦ Κουκουλῆ θὰ ἐχώριζεν αὐτὸ εἰς α') Φιλολογικὸν (γενικαὶ φιλολογικαὶ μελέται, γραμματολογία κλπ.), β') Γλωσσικόν, γ') Λαογραφικὸν καὶ δ') Ἱστορι-

κόν. Πέμπτην κατηγορίαν θὰ ἠδύνατο νὰ θέσῃ τις τὸ ἐκλαϊκευτικὸν καὶ λογοτεχνικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπάγονται αἱ διαλέξεις, τὰ βυζαντινά του διηγήματα καὶ παραμύθια καὶ ἄλλα παρόμοια δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀφηγηματικῆς τοῦ συγγραφέως τῶν ἰκανότητος καὶ τῆς πρὸς συνδυασμὸν τῶν ἐκ τῆς ἐρεύνης στοιχείων εὐελιξίας αὐτοῦ.

Ἰδιαίτους βαρῦτητα ἔχει τὸ Ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Κουκουλέ, διότι εἰς αὐτὸ ὑπάγεται ἡ περὶ τὸν Βίον καὶ τὸν Πολιτισμὸν τῶν Βυζαντινῶν ἔρευνα. Τὴν σχετικὴν ἐργασίαν συνεκέντρωσεν ὁ Κουκουλές εἰς πέντε ὀγκώδεις τόμους (1948 - 1952), τοὺς ὁποίους ἐτύπωσεν ἐν Ἀθήναις τὸ Γαλλικὸν Ἰνστιτοῦτον¹, καὶ τῶν ὁποίων ὡς συμπλήρωμα ἀναμένεται ὁ ἔκτος περιλαμβάνων τὸ Λεξικὸν τοῦ ὄλου ἔργου (εὐχὴν ὑπὲρ τῆς ἐκδόσεώς του ἐξέφρασε τὸ Θ' Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον Θεσσαλονίκης). Ὁ ἀναμένων ἱστορικὴν διάρθρωσιν τοῦ ἔργου καὶ ἀναγωγὴν τῆς ἐρεύνης εἰς γενικὴν θεωρίαν θ' ἀπατηθῆ. Εὐλόγως ὁ μελετητῆς, ἀκολουθῶν τὴν θετικὴν πρὸς τοῦτο Σχολήν, ἔδωκε τὰ πράγματα, πραγματευθεὶς τὰ ζητήματα καθ' ἑαυτά, ὅπως π.χ. τὸν οἰκογενειακὸν βίον, τὰς σπουδὰς, τὰ κατὰ τὴν γέννησιν, βάπτισιν, γάμον, θάνατον, ταφήν, ἢ τὰ κατὰ τὰ λουτρά, τὴν πορνείαν κλπ. εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἡ μέθοδος εἶναι ἀπλῆ, πλὴν ἀσφαλῆς: Συνάπτονται αἱ μαρτυρίαι τῶν συγγραφέων τῆς Χριστιανικῆς περιόδου πρὸς τὰς τῶν τῆς προχριστιανικῆς ἔνθεν καὶ τὰ τῆς Νεοελληνικῆς. Ἀπὸ τῆς δευτέρας σκοπιᾶς ἡ Λαογραφία ὑπηρετεῖ τὸν βίον, ὁ Κουκουλές δ' εἶναι ἐγκρατῆς πάσης λαογραφικῆς καὶ γλωσσικῆς ἐρεύνης. Οὕτω προκύπτει ὅτι ἔθιμα ὑπάρξαντα ἢ ὑπάρχοντα καὶ σήμερον δὲν εἶναι μόνον βυζαντινὰ ἀλλὰ καὶ ἀρχαῖα καὶ κατὰ ταῦτα συνεχίζεται ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἑλλήνων διὰ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Νέων Ἑλλήνων.

Ἰδιαίτερος τὴν προσοχὴν του ὁ Κουκουλές ἔστρεψε πρὸς συγγραφεῖς μὴ ἐρευνηθέντας, ὅπως οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ

¹ Ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος τόμος ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο μέρη ἕκαστος, τοῦ πέμπτου δ' ὑπάρχει καὶ παράρτημα «Ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἔθιμα» (1952). Τὸ ἔργον ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς ἐν Παρισίοις Société pour l'Encouragement des Études Grecques.

ὁ Χρυσόστομος, ὁ Μ. Ψελλός, ὁ Πτωχοπρόδρομος, τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Εἰς τὸν περισπούδαστον αὐτὸν λόγιον ἱεράρχην, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε κατὰ βάθος οὐ μόνον τοὺς συγχρόνους του μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἀφιέρωσεν ὁ Κουκουλῆς δίτομον πραγματείαν ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικὰ» (1950) καὶ ἐξ ἄλλου τόμον «Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Γραμματικὰ» (1953), ἀμφοτέρω ἐκδοθέντα ὑπὸ τῆς «Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν». Εἰς τὰ ἔργα αὐτὰ συνεξήτασε καὶ ἐχρησιμοποίησε τὰς ἀναλόγους πληροφορίας τῶν συγχρόνων τοῦ ἱεράρχου συγγραφέων, δίδων οὕτω εἰκόνα τοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὸν ἰβ' αἰῶνα — χρόνους πολιτισμοῦ καὶ ἀκμῆς — ἀνευρίσκων ἅμα τὴν ἀρχὴν πολλῶν νεοελληνικῶν ἐθίμων καὶ ἐξήτασε τὰς γραμματικὰς γνώσεις καὶ παρατηρήσεις τοῦ σοφοῦ ἱεράρχου. Ἡ περὶ τούτου προταχθεῖσα τοῦ Α' τόμου βιογραφικὴ μελέτη εἶναι πρῶτης τάξεως γραμματολογικὴ ἐργασία.

Ὡς ἦτο ἐπόμενο, ἀπολύτως εὐνοϊκαὶ ὑπῆρξαν αἱ κρίσεις ἡμετέρων καὶ ξένων διὰ τὰ ἔργα ταῦτα τοῦ Κουκουλέ¹. Οὕτω ὁ ἐν Βουδαπέστη καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλολογίας Ἰούλιος Μορανςικ ἐγραψεν: «L'auteur renvoie

¹ Πρβλ. καθ. Σπ. Καλλιάρων, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις» Β', 351. Κωνστ. Σπυριδάκης, «Κυπριακὰ Γράμματα» ΠΓ', 307-309. Ἀκαδημ. Δ. Μπαλαῖνον, «Πρακτικὰ Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν» 1949, 32-34. Ἀκαδημ. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, «Ἐκκλησία» 25, 287. Καθ. Ἰω. Παπαδόπουλον, ἐφ. «Ἔθνος» 31/7/1948, 18/1/1950, 10/10/1951. Καθ. Γ. Α. Μέγαν, «Λαογραφία» ΙΔ', 1952, 356-361 (κρίσις ὄλου τοῦ ἔργου). Π. Παλασιολόγουν, ἐφ. «Τὸ Βῆμα» 4-5/12/1952. Ὁδ. Δαμψίδην, «Ἀθηνᾶ» 53, 1949, 334-339 (κρίσις τῶν τριῶν πρώτων τόμων). Ἀκαδημ. Σπύρον Μελαῖν, «Ἑλληνικὴ Δημιουργία» ἔτος Γ', τόμ. Ε', 548-549 καὶ ἐφημ. «Ἐστία» 17/7 καὶ 30/12/1948. Ἀρχιμ. Ἰερ. Κοτσώνην, «Ἀκτίνες» 12, 92-94. Κ. Κυριακίδην, «Le Messager d'Athènes» 4/7/1948 καὶ 26/2/1950. Καθ. Ἀπόστ. Δασκαλάκη, ἐφ. «Ἐμπρός» 13/1/1948. Fr. Dölger, «Byzantinische Zeitschrift» 45, 160. F. Halkin, «Analecta Bollandiana» 69, 411-412. Peter Charanis, «Speculum» 23, 559-563 καὶ 28, 901-903. Milton Anastos, «Traditio» 7, 446, 563. Καθ. Π. Μπρατσιώτην, «Irenicon» 22, 447-448. John Cavarinos, «Speculum» 21, 436-438. R. Guiland, «Revue des Études Grecques» 51, 595 καὶ 52, 264-265. V. Laurent, «Revue des Études Byzantines» 7, 1949, 95.

soigneusement aux sources et à la bibliographie des diverses questions ; outres ces renvois, son texte s'appuie sur un grand nombre de citations. L'auteur attache une grande importance aux termes techniques byzantins ; il les énumère d'une manière exhaustive et y ajoute de savants commentaires. Grâce à cette méthode qui résulte d'une heureuse synthèse de l'ethnographie et de la linguistique, l'ouvrage se présente comme un véritable trésor de terminologie populaire byzantine... Tout bien considéré, on peut dire que l'ouvrage fondamental de Koukoulès embrasse — dans la mesure où les sources le lui permettent — l'ensemble du peuple byzantin. C'est aux linguistes, aux ethnographes et aux sociologues de l'avenir de puiser à pleines mains dans les riches matériaux rendus accessibles par M. Koukoulès pour en construire un tableau synthétique de la vie byzantine». Εὐχόμενος δὲ τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου, κατέληγε: «La byzantinologie s'enrichira d'une oeuvre embrassant tous les aspects de la vie byzantine»¹.

Προστεθείσθω ὅτι ἡ ἐν Παρισίοις Ἑταιρεία πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν ἐβράβευσεν ἐπ' ἐσχάτων τὸ ἀνωτέρω συμπληρωθὲν ἔργον τοῦ Κουκουλέ, τὸν ὅποιον ἐν τῇ ἐκθέσει της χαρακτηρίζει ὡς «un des représentants le plus authentiques dans la science du byzantinisme».

Ἴδου ἀκόμη πῶς ὑπεδέχθη τὴν ἔκδοσιν τῶν δύο πρώτων τόμων τοῦ «Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς» ὁ ἐν Μονάχῳ καθηγητῆς Fr. Dölger: «Dieses monumentale Werk das die Lebensarbeit des Verf. enthält und fortgesetzt wird, verspricht eine Art von Realenzyklopädie der byzantinischen Kultur zu werden. Niemand wird über die Nützlichkeit eines solchen in der Byzantinistik schon immer schmerzlich vermissten Hilfsmittels im Zweifel sein»². Ὁ αὐτὸς δὲ καθηγητῆς ἀναφερόμενος εἰς τὰ διορθωτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ εἰς τὴν Ἐκθεσιν περὶ Βασιλείου Τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὰ ὅποια ἐδημοσίευσεν ὁ Κου-

¹ Gyula Moravcsik, «Byzantinoslavica» 10, 290 - 293.

² BZ 45, 160.

κουλές¹, υπέδειξεν ότι ο μέλλον συνεχιστής τῆς ἐκδόσεως τοῦ πολυτίμου κειμένου ἀπόλυτος ἀνάγκη εἶναι νὰ ἔχη τὴν μελέτην ταύτην ὑπ' ὄψιν.

Ἀνάλογοι ἐνθουσιώδεις κρίσεις ἐξηνέχθησαν περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κουκουλὲ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐπιφανῶν βυζαντινολόγων ὡς ὁ Γάλλος ἱστορικός καὶ περὶ τὸν δημόσιον τῶν Βυζαντινῶν βίον ἐντριβέστατος καθηγητῆς R. Guillaud, ὁ ὁποῖος γράφων πρὸς τὸν συγγραφέα μεταξὺ ἄλλων ἐπιφέρει: «J'admire bien sincèrement avec votre puissance de travail, votre érudition si vaste, si profonde, si sûre... Votre ouvrage est une mine inépuisable de renseignements, dont tous les historiens les premiers, vous sauront infiniment gré»².

Τὰς περὶ Κουκουλὲ κρίσεις κατακλείω διὰ τῶν λόγων τοῦ συναδέλφου του καθηγητοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου: «...Ἐπετύχετε νὰ παράσχετε συνολικὴν, κατὰ τὸ δυνατόν, εἰκόνα τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, συσχετίζων αὐτὸν πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ πρὸς τὸν νεοελληνικόν. Ἐπετελέσατε οὕτω ἔργον αὐτόχρομα ἐθνικόν· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπεδείξατε τὴν συνέχειαν καὶ ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ βίου ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, ἐξήρατε δ' ἀφ' ἑτέρου καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν, οἵτινες, ἀνήκοντες εἰς τὸ μᾶλλον πεπολιτισμένον κράτος τοῦ μεσαίωνος καὶ ἀναπτύξαντες ἀξιόλογον πολιτισμόν, μετέδωκαν πλεῖστα ἐξ αὐτῶν εἰς τὰς νεωτέρας κοινωνίας, γενόμενοι οὕτω εἰσηγηταὶ θεσμῶν καὶ ἀνθρωπιστικοῦ βίου»³.

Ἡ πενιχρὰ αὕτη σκιαγράφησις μόλις ἀποδίδει τὸν ἄνθρωπον, τὸν μόχθον του καὶ τὰ ἐπιστημονικά του ἐπιτεύγματα. Ἀρτιωτέραν ἰδέαν λαμβάνει ὁ ἀναγνώστης ὁ ὁποῖος ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν,

¹ ΕΕΒΣ 19, 1949, 75 - 115.

² Ἐξ ἐπιστολῆς 15 Νοεμβρίου 1950. Πρβλ. καὶ κρίσεις τοῦ πρὸ μικροῦ ἀποθανόντος L. Brehier, «La civilisation byzantine», 1950, σ. 3, ὡς καὶ τοῦ πατρὸς V. Laurent, «Revue des Études Byzantines» 9, 1952, σσ. 293 - 294 (κρίνει τὰ Λαογραφικὰ τοῦ Εὔσταθίου).

³ ΠΑΑ 27, σ. 36.

εἰς πᾶν δημοσίευμα σχετικὸν μὲ τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν, τὴν λαογραφίαν, τὸν βίον, τὸν πολιτισμὸν τῶν μέσων Ἑλλήνων ἀνατρέχει εἰς τὸν Κουκουλέν, ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ ἔργου τοῦ ὁποίου γνώσις τῆς περιοχῆς αὐτῆς δὲν νοεῖται.

Μὲ θαυμαστὴν φιλεργίαν, ὑπομονὴν καὶ προθυμίαν, τάξιν καὶ συνέπειαν συνεχίζει ὁ σεβαστὸς διδάσκαλος τὴν κυριώτεραν τῆς ζωῆς του τέρψιν καὶ ἀγαλλίασιν, τὴν μελέτην τῶν κειμένων καὶ τὴν σύνθεσιν μελετῶν διὰ τὸν βίον καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν μέσων καὶ νεωτέρων Ἑλλήνων, ὁδηγῶν, φωτίζων, διδάσκων. Παραλλήλως δὲ καθιστᾷ τῆς ἐπιστήμης του τὰ διδάγματα οἰκεῖα εἰς τὸ εὐρύτερον κοινὸν καὶ συμπαθὲς τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον, περιφρονημένον χθὲς καὶ ἀπόμερον, συμπαθέστατον εἶναι σήμερον καὶ εἰς τὸ προσκλήνιον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης, ἱστορίας καὶ φιλολογίας.

Εὐχόμεθα ὅπως ὁ βίος τοῦ ἀρίστου ἀνδρὸς καὶ πεφιλημένου διδασκάλου εἶναι μακρὸς καὶ πλήρης καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, ὡς μέχρι τοῦδε, δράσεως.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας
τοῦ Ἀθηνῆνσι Πανεπιστημίου